

MĚKKÉ VAZBY SE HŘBETNÍ VÝZTUHOU VE SBÍRKÁCH NÁRODNÍ KNIHOVNY ČR

KAREL KŘENEK

Abstrakt: Článek chce přiblížit specifický typ měkké knižní vazby. Představí její typologii na základě informací získaných při průzkumu 125 knih ze sbírek Oddělení rukopisů a starých tisků Národní knihovny ČR. Průzkum, provedený v roce 2012, byl zaměřen výhradně na měkké pergamenové vazby s vyztuženým hřbetem. Jejich vznik může být vymezen obdobím zhruba od poloviny 14. století do konce 15. století. Účelem bylo detailní poznání těchto vazeb a ověření možnosti jejich případného využití pro účely knižní konzervace. Touto otázkou jsem se zabýval v diplomové práci,¹ jejíž teoretická část je hlavním zdrojem k textu.

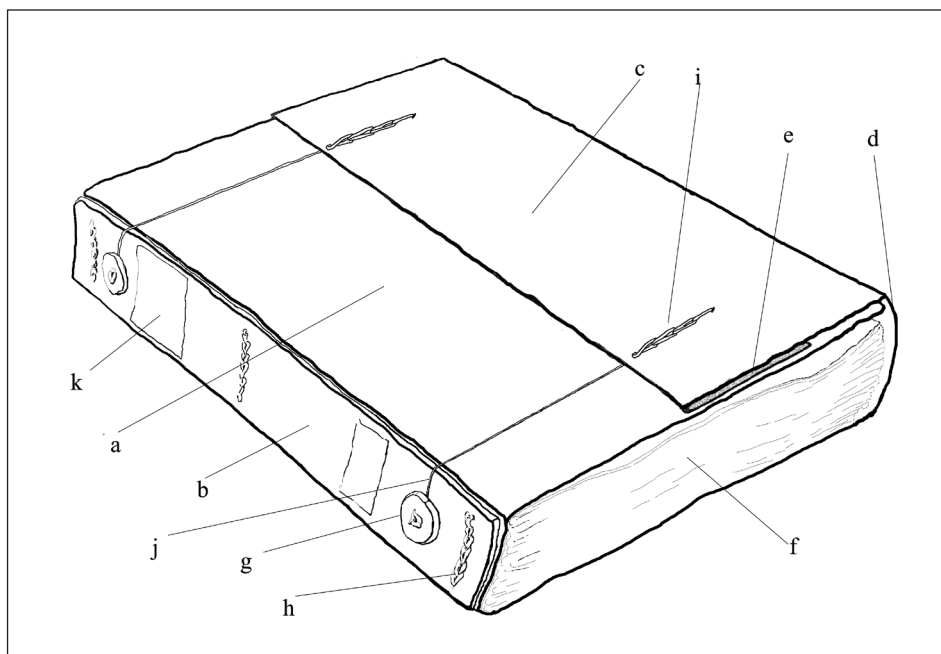
Klíčová slova: Měkká vazba, pergamen, rukopis.

MĚKKÉ VAZBY

Označení měkkých knižních vazeb² je odvozeno z jejich ohebného pokryvu – desek bez pevného např. dřevěného či lepenkového jádra. Materiál použitý na desky může být různý, absence jejich tuhého jádra je však pro měkké vazby určujícím kritériem. Byly používány již pro rukopisy a později i pro tištěné knihy. Ty nejstarší pochází z Fuldy z 9. a počátku 10. století.³ Procentuální podíl poměru měkkých vazeb k vazbám s pevnými deskami, předkládaný prof. Szirmaiem ukazuje, že jde o vazby zastoupené v evropských knihovnách v relativně malém množství.⁴ Mylné představy, chápající odhalené šití jako dekoraci bez rozeznání jeho funkčních aspektů, zpochybily pochopení jejich struktury.⁵

Většina prohlédnutých rukopisů byla majetkem knihoven pražských kolejí. Množství z nich nese na přední desce, přídešti či prvních foliích staré kolejní signatury.⁶ Knihy obsahují artisticko-teologické studijní texty spolu s výklady a komentáři universitní provenience.

- 1 Základní bibliografické údaje (signatura, případně kolejní signatura, časové zařazení, počet jednotek ve svazku, foliace apod.) byly převzaty z tištěného katalogu. TRUHLÁŘ, J. *Catalogus codicum manu scriptorum latinorum, qui in c. r. bibliotheca publica atque universitatis Pragensis asservantur I–II*. Praha, 1905–1906.
- 2 KŘENEK, K. *Vazebné struktury konzervačního typu: měkká vazba se hřbetní výztuhou a možnosti jejího využití pro konzervační účely*. Diplomová práce [online]. Dostupné z: <http://hdl.handle.net/10195/48556>.
- 3 angl.: „limp binding“ nebo též „Long and Link stitch bindings“, něm. „Kettenstich“ a „Langstichheftung“. J. A. Szirmai uvádí možná historická označení pro měkké vazby jako „libri sine asseribus“, „sine postibus“, „in quaterno“ nebo „in pergameno“ či „coopertorium“ (odtud používaný německý termín „Kopert“). SZIRMAI, J. A. *The archeology of mediaeval bookbinding*. Aldershot: Ashgate, 1999, s. 285.
- 4 VAN REGEMORTER, B. The limp bindings of Carolingian manuscripts from Fulda. In: *Binding Structures in the Middle Ages. A Selection of Studies by Berthe van Regemorter*. 1992, s. 143–215.
- 5 SZIRMAI, *The archeology...*, s. 285.
- 6 Tamtéž, s. 286. Ze zahraničních autorů se typologii měkkých vazeb podrobněji věnovali především J. A. Szirmai a A. Scholla: SZIRMAI, *The archeology...*; SCHOLLA, A. Early western limp bindings, Report on a study. In: *Care and conservation of manuscripts*, 7, Copenhagen, 2002, s. 132–159; SCHOLLA, A. *Libri sine asseribus. Zur Einbandtechnik, Form und Inhalt mittelalterlicher Koperte des 8. bis 14. Jahrhunderts*. Dissertation. Leiden, 2001; SCHOLLA, A. Terminology and Typology of Limp Bindings. In: *La reliure médiévale, Actes du colloque internationale*. Brepols, 2008, s. 61–73. U nás snad pouze: NUSKA, B. Typologie českých renesančních vazeb. In: *Historická knižní vazba, Sborník příspěvků k dějinám vazby a k metodice ochrany historických knižních vazeb*, Liberec, 1965, s. 19–145; HAMANOVÁ, P. *Z dějin knižní vazby*. Praha, 1959, s. 256, s. 63.

Obrázek č. 1: Schéma měkké vazby se hřbetní výztuhou: a) přední deska pokryvu, b) hřbetní výztuha, c) přesah klopky na přední desku, d) ohyb klopky u přední hrany, e) založení přesahu klopky, f) spodní ořízka knižního bloku, g) usňový knoflík – přišitý, h) řetězkový steh, i) připojení zavazovacího motouzu (pomocí řetězkového stehu), j) ukončení zavazovacího motouzu obtočením okolo knoflíku, k) štítek se signaturou. (Kresba: autor)

Funkci měkkých vazeb v prostředí univerzitních knihoven je možné zdůvodnit. Na rozdíl od vazby s dřevěnými deskami má nízkou hmotnost, nejen pro použitý materiál, ale také protože do měkkých vazeb obvykle nebyly vázány objemné knižní bloky. Jejich výroba není ani zdaleka tak náročná a díky použití pouze nezbytného množství drahých materiálů (pergamén, usně, papír) přestává být v této podobě luxusním zbožím a je spíše pracovní pomůckou. Je ohebná a díky klopě zaručuje dostatečnou ochranu celému knižnímu bloku, včetně jeho přední hrany. To vše přispívá k její přenosnosti – mobilitě, vlastnosti ve středověku velmi důležité.

Není důvod, aby byly měkké vazby pro svůj užitný charakter stavěny v pomyslné hierarchii pod vazby s dřevěnými deskami. Spíše než reprezentativně ekonomické hledisko může být zohledněna právě jejich odlišná funkce. Nebyly pouze jakousi náhražkou, ale plnohodnotným vazebním druhem, vyrobeným ze stejně tak kvalitních, jako půvabných materiálů. Kdo byli výrobci měkkých knižních vazeb? Nelze souhlasit s představou popisující měkké vazby v zásadě jako podřadné a dočasné výrobky nekompetentních laiků (myšleno řemeslně).⁷ Vazby mnohdy vykazují vysoký řemeslný standard a důmyslné a poučené knihvazačské techniky. Podle způsobu provedení a vnější podoby, které až na několik málo prvků omezuje svou zdobnost na minimum, vznikaly pravděpodobně spíše než u cechovních mistrů právě v univerzitních či klášterních dílnách. V souvislosti se vznikem univerzit a narůstajících

7 Základní porovnání poznamenaných kolejních sign. se zpracovanými katalogy jsem dosud neprovedl. ŠMAHEL, F. Knižovní katalogy koleje Národa českého a koleje Rečkovy. In: *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Tom. II. Fasc. 1.* Praha, 1961, s. 59–85.

požadavků na množství knih, vyrůstaly vedle nepřerušené klášterní knihvazačské produkce také „světské“ knihvazačské dílny. Amatérští řemeslníci, například právě univerzitní učenci, si pořizovali kopie textů i vlastní vazby a přinášeli důležité inovace a vlivy. Přispěli tak k rozvoji jednoduchých metod i komplexních vazebných technik.⁸ Ačkoliv na pražské univerzitě není úřad ligátora doložen, Z. Winter uvádí, že „v prvních dobách byli univerzitními údy i řemeslníci, jichž řemeslo s univerzí souviselo (pergameníci, knihaři) i čeled' studentův...“⁹ Tuto funkci tak mohl plnit např. stacionář (či jeho pomocník), který jako člen akademické obce, její zaměstnanec, zprostředkoval studijní texty a záznamy školních lekcí dále studentům. Působil mj. jako pisatel a prodejce studijních textů a poskytoval všestranné služby na poli „knižní produkce“.

POKRYV

Zpravidla jde o jeden díl materiálu, který „obaluje“ knižní blok, tedy o obálku, která je „sama sobě pokryvem“. Materiál je naohýbán okolo knižního bloku tak, aby pokrýval jeho vrchní a spodní stranu a přední hranu [1]. Nejčastěji je použit pergamen (116 knih), případně v kombinaci s papírem (8 knih) či textilií. Klopou je označena prodloužená část pokryvu, obvykle zadní desky, která přechází přes přední ořízku knižního bloku na přední desku. Až na 3 knihy se na prozkoumaných knihách klopky nedochovaly. Většina klop sahala asi do třetiny šíře přední desky. Téměř všechny měkké vazby v období od 9. do 13. století byly vyráběny s klopou. Od 14. století se setkáme také s vazbami záměrně vyráběnými bez klopky.¹⁰

Ve vztahu ke knižní produkci rozlišujeme pergamen psací a vazební. Vazební pergamen, vyráběný pro účely knižní vazby, se v prvních krocích výroby od psacího neliší. Byl orientován zpravidla lícovou – srstní stranou směrem ven a pozornost byla soustředěna na jeho pevnost. Líc byl ponechán uzavřený, bez zbroušení, a proto odolnější a trvanlivější.¹¹ Je často obtížné s jistotou určit druh zvířete, ale je pravděpodobné, že bývaly využity například silnější partie běžně zpracovávaných zvířat (ovce, koza, vysoká zvěř...). Objevují se také již nepotřebná popsaná folia či fragmenty úředních listů, listin a jejich nastavování (prošitím, protkáním nebo lepením). Výška obálky zpravidla odpovídá velikosti bloku, 26 knih má pokryv s přesahem (kantami) u hlavy či paty. Pro zpevnění okraje pokryvu mohl být materiál založen směrem dovnitř.

HŘBETNÍ VÝZTUHA

Přítomnost výztuhy není pro měkké vazby určující, ale v pozdějším období je jejich typickou součástí. Až do konce 12. století nebylo použití hřbetní výztuhy obvyklé.¹² Výztuha zpevňuje hřbet, podkládá stehy šití a zabraňuje konkávní deformaci hřbetu. Mohou být z jednoho (94 knih) i více kusů materiálu a zakrývají buďto celou hřbetní část či jen podkládají jednotlivé stehy. Byly zaznamenány výztuhy usňové (72 knih), pergamenové (1 kniha), dřevěné (1 kniha) a rohovinové (11 knih). Materiály byly kombinovány. Např. useň podložená

8 Např. knihy v Okresním archivu v Chebu, vázané do totožných měkkých vazeb, sloužily skutečně jako „zapisovací knihy“ – manuály. Byly do nich pravidelně zanášeny úřední informace a nelze u nich hledat dočasný charakter. Ze strany knihvazače jde spíše o praktické využití vhodné vazebné struktury.

9 CLARKSON, Ch. *Limp Vellum Binding – and its Potential use as a Conservation Type Structure for the Rebinding of Early Printed Books. A break with nineteenth and twentieth century rebinding attitudes and practices*. Reprint. Oxford, 2005, s. 3.

10 WINTER, Z. *O životě na vysokých školách pražských knihy dvoje*. Praha, 1899, s. 14.

11 SCHOLLA, *Early western...*, s. 146

12 O přípravě pergamenu, jeho používání a rozboru např.: FUCHS, R. a kol. *Pergament. Geschichte – Material – Monservierung – Restaurierung*. München, 2001.

pergamenem (31 knih) či rohovinová výztuha podložená barveným pergamenem. Tloušťka výztuhy se pohybuje od 1 do 5 mm.

Výztuhy jsou zdobeny probíjením jednoduchých tvarů a podkládány barevným materiálem (např. pergamenem). Prosekávání či vyřezávání dekorativních tvarů nalezneme u usňových i rohovinových výztuh. V případě použití tvrdých či silných materiálů, dřeva, rohoviny či vysoké usně, byly otvory pro šití předvrtány, materiál byl „ubírán“. Slabší usňové výztuhy nebo kombinované s pergamenem mají otvory propichovány zřejmě silnou jehlou. Častým jevem je mírné sevření usňových výztuh u hlavy a paty knihy, které může souviset s procesem ořezávání bloku. U knih s výztuhou se uplatňoval krátký – řetízkový steh nebo dlouhý steh. Stehy plnily spojovací funkci šití, ale mohly přispět k estetickému vyznění výztuhy tím, že byly vedeny diagonálně nebo dokonce do kruhu. Řetízky, které neplnily funkci šití (např. některé kruhové) byly na výztuhu vyšité před šitím knižního bloku.¹³

Usňové výztuhy bývají (65 knih) opatřeny podélným linkováním, které zaručovalo stejnoměrné rozmístění otvorů pro šití a jejich počet nad sebou. Byly značeny tupým nebo naopak ostrým nástrojem. Stopou je měkký žlábek či zřetelné lehké naříznutí povrchu usně. Vedle podélných linek se objevují i kolmé pomocné linky, určující umístění řetízkového či dlouhého stehu [3].¹⁴

Většina prozkoumaných knih má přetírané hřbety.¹⁵ To bohužel znesnadňuje přesněji určovat použité materiály a nátěr mimo to negativně ovlivňuje mechanické vlastnosti pokryvu, především v místě hřbetní drážky. Pro lepší přilnutí papírového štitku byly v pozdějších dobách přetřené hřbety někdy hrubě zbroušeny, v několika případech v místě řetízkového stehu, který byl takto zcela odstraněn. Tato poškození svědčí o nepochopení struktury šití.

MECHANISMUS ZAVÍRÁNÍ

Až na pár vzácných výjimek se nedochovaly přesahující části pokryvu – klopy [4]. Byly v minulosti odstraněny a tak dnes nelze o mechanismech zavírání mnoho poznamenat. Do 14. století může být rozlišeno více způsobů zavírání přesahující klopky. Všechny pracují s připojeným materiálem (proužek usně, motouz nebo spletená stuha) k přední hraně klopky a jeho fixací ke knoflíku či obtáčením celé knihy.¹⁶

Knoflíky jsou nejčastěji připojeny ke hřbetní výztuze, zřídka ke knižním deskám. Jsou usňové (58 knih), kovové – olověné (33 knih), rohovinové (2 knihy) či pergamenové (1 kniha). Usňové jsou přichycené nití, prošitím skrz výztuhu, jsou různě veliké, nikdy však nepřesahují šířku hřbetní výztuhy. Většinou jsou oblé, často s nepřesně řezaným či krájeným vnějším obvodem. Odsazení usňových knoflíků od výztuhy, nezbytné pro obtáčení šněrování, mohlo být docíleno několikerým obtočením nitě, podložením knoflíku usňovým kolečkem menšího průměru nebo obtočením tordovaného pergamenu. Olověné knoflíky, vždy oblé a často se zdobnými motivy, byly přichycené k výztuze na kovovém nýtu. Ten rovněž zajišťoval potřebné odsazení a byl rozklepán na vnitřní straně výztuhy.

13 SCHOLLA, *Early western...*, s. 143.

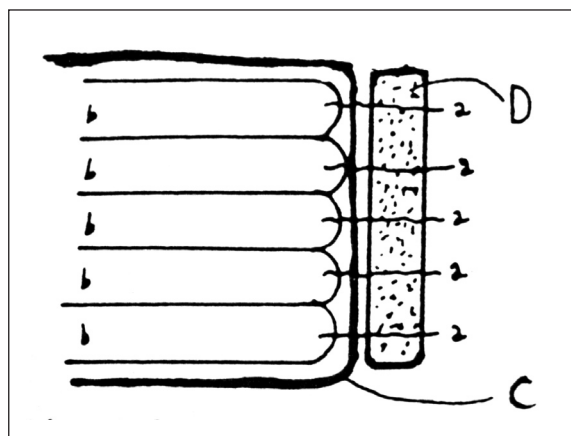
14 Obrázky 2, 3, 4, 6 viz Barevná obrazová příloha.

15 SZIRMAI, *The archeology...*, s. 300.

16 V souvislosti se sign. Y. I. 2. č. 118 bylo zjištěno, že lak byl aplikován roku 1747 klementinským knihovníkem Miklisem. VNOUČEK, J. *The Homiliary of Opatovice – the conservation of a book as an artifact* In: *Care and conservation of manuscripts*, 6. Copenhagen, 2002, s. 258. Z měření ing. Jany Dernovškové z NK ČR vyplývá, že hlavním pigmentem barevné vrstvy je olovnatá běloba.

ŠITÍ

S písářovou přípravou před psaním souvisí spojování dvoulistů ve složce pomocí tordovaných pergamenových proužků nebo barevných nití.¹⁷ Ty byly provlékány skrz drobné otvory ve hřbetním ohybu složky a následně na hřbetní straně fixovány propletením nebo pomocí uzlíku. Otvory po tomto „dočasném“ spojení dvoulistů a relativně vzácném dokladu písářovy práce jsou k nalezení mnohdy ještě s dochovanými fragmenty pergamenových proužků či nití [6]. Knihvazač si před šitím, po vzoru pergamenových rukopisů, složky nařezával v místě budoucího prošívání.¹⁸ Zářezy jsou rovné, vedené kolmo na hřbet složky a poměrně hluboké (až 4 mm). Nevyužitá místa vpichu mohou svědčit o převazbě, nebo o předděrování složek v plném rozsahu před samotným šitím, aniž by knihvazač předem jasně věděl, které otvory v průběhu šití využije.

Obrázek č. 5: Schéma spojení složek s pokryvem a hřbetní výztuhou:
a – nit, b – složky knihy, C – pokryv,
D – hřbetní výztuha.¹⁹

Vazba vzniká současným prošitím všech vrstev, tj. složky, vnitřní obálky, pokryvu a výztuhy [5]. Vazba je prostá lepidla. Pro šití byly používány silné, ale měkké nitě. Uplatňují se nejčastěji dva druhy stehů s využitím tzv. probíhajícího šití. Krátký – řetízkový steh (60 knih), vedený kolmo na hřbet či diagonálně, a více variant dlouhého stehu (9 knih). Objevují se také v kombinaci (42 knih). Dlouhé, protkané stehy jsou ukázkou praktického uvažování a vytváří estetický dojem. Protkání stahuje dlouhé stehy dohromady, tím upevňuje šití a zároveň vytváří ochrannou vrstvu jinak obnaženým nitím. Až na pár výjimek knihvazač začínal šití knihy od hlavy první složky, kde bývá k nalezení počáteční uzlík.²⁰ K napojení nitě v průběhu šití dochází ve středech složek. Ty jsou zpevněny proužkem pergamenu a chráněny tak před protržením [6]. Proužky (často uříznuté ze staršího rukopisu) podkládají buď jednotlivé dlouhé stehy, nebo chrání dvoulist v celém rozsahu. Šířka proužku před přehnutím se pohybuje v rozmezí ca 8–20 mm. V případě neořezaného knižního bloku se objevují proužky přesahující jeho okraje u hlavy a paty. Knihař těchto přesahů nemusel dbát, nebo s jejich

17 Podrobněji se problematikou zabývá A. Scholla. SCHOLLA, Early western..., s. 147–148.

18 Několik ukázek této techniky v evropských rukopisech z 12. stol. popisuje M. Gullick. GULLICK, M. From Scribe to Binder: Quire Tackets in Twelfth Century European Manuscripts. In: Roger Powell, *The Compleat Binder*. Brepols, 1996, s. 240–260.

19 CONROY, T. The Movement of the book spine. In: *The Book and Paper Group Annual*, 6, 1987, s. 1–30, s. 21, obr. 32.

20 Gullick uvažuje o možnosti přímého vlivu písáře na knihvazače. Písář mohl v rámci celkového rozvržení a přípravě psací podložky, vyznačit také budoucí otvory pro šití – místa vpichu a těmi se měl při své práci řídit knihvazač. Písář by tak např. stanovil nejen vnitřní, ale částečně také vnější proporce knihy. GULLICK, From Scribe to Binder..., s. 250.

oříznutím počítal, ale neuskutečnil jej. Setkáme se i se zpevněním vnějších dvoulistů. Např. u mohutnějších bloků či složek s větším počtem dvoulistů.

KNIŽNÍ BLOK

Texty mohly být pořizovány opisováním a také přímým záznamem čteného textu přednášejícím – mistrem. Zaznamenané výklady byly rozděleny do pecí a ty dále skládány v knihy („liber, exemplar“) tvořící rozsahem základ univerzitního výkladu (i platu) učitele. Pecie – složka se skládala zpravidla ze čtyř dvoulistů, na které byl rozložen text určený k pořizování kopie.²¹ Pecie byly rozděleny jednotlivým písařům a ti podle objednávky zhotovili opisy, následně sestavované v kompletní exempláře.²² Při univerzitách vznikaly také světské písařské dílny, jejichž aktivity směřovaly k hromadnému opisování knih a tím ke vzniku různě zaměřených knihoven při každé univerzitní koleji a také k čilému obchodu s knihami.²³ Pisatel mohl s volnými archy nakládat libovolně a různý počet dvoulistů ve složce podporuje předpoklad vzniku vazby až po napsání textů. První folia složek mohou být označena v pravém horním rohu, nebo dole uprostřed písmenem *p*^(1-∞). Poslední folia mohou nést v pravém dolním rohu pomocné slabiky, napsané pro knihvazače (ligátora) v podobě reklamant. Často je možné nalézt přivázaná prázdná folia či celé složky.

Úsporné nakládání se stále drahou psací podložkou – papírem se odráží v mechanických vlastnostech knihy a s odstupem i na jejím fyzickém stavu. Vedle tuhého (smršťového) pergamenového pokryvu má mnohdy negativní vliv na otevírání knihy nevhodný směr papíru. Ten je závislý na formátu knižního bloku. U obvyklejšího menšího formátu (ca 220 × 170 mm) je směr vláken situován kolmo na hřbet (98 knih), naopak větší formáty (ca 310 × 240 mm) mají směr podélný (26 knih) a otevírají se podstatně lépe. Zajímavým prvkem je použití jednoho archu papíru (40 knih) či folia druhotně použitého pergamenu (17 knih) k vnitřní obálce. Obálka je nejčastěji vyměřena tak, že chrání zpravidla celý formát prvního folia a přechází přes hřbet knihy na zadní stranu bloku a nahrazuje tak funkci předsádky. Většina knih má ořezaný blok (106 knih). Stopy po ořezání jsou čitelné na ořízkách v podobě šikmých zářezů po noži či hoblíku, nebo na nedokonalém ukončení řezu u hřbetu. Ořezání mohlo být provedeno s uchováním kant při otevřené knize. Tento způsob svědčí o uvědomění si výhod, spojených s ponecháním kant, pro ochranu bloku a zároveň prozrazuje směr, ve kterém byly ořezávány vrchní a spodní ořízky, tedy od přední hrany ke hřbetu. Při ořezání docházelo k poškození či odstranění dochovaného předchozího prošití složek a zároveň byla mnohdy odstraněna linkovací znaménka, reklamanty nebo označení složek. Ořízky mohou být barvené.

ZÁVĚR

Měkké pergamenové vazby se hřbetní výztuhou jsou v mnoha ohledech pozoruhodné. Přes svou jednoduchost, ale snad právě díky ní, prokázaly překvapivou životnost a dochovaly se nám v relativně dobrém fyzickém stavu. Prostředí a okolnosti jejich vzniku, stejně jako technická řešení a způsoby zacházení s použitými materiály, mohou stále inspirovat a podněcovat k bádání.

21 Ch. Clarkson řadí tyto měkké vazby do skupiny vazeb vzniklých bez šicího stávků. (non-sewing frame tradition).

22 Průzkum knih obsahujících právě univerzitní texty ukázal, že zaznamenaný počet dvoulistů značně kolísá a pohyboval se od čtyř do dvanácti dvoulistů. Nejčastěji bylo zaznamenáno šest dvoulistů ve složce.

23 SPUNAR, P. a kol: *Kultura středověku*. Praha, 1972, s. 64.

LIMP BINDINGS WITH SPINE REINFORCEMENT IN THE NATIONAL LIBRARY OF CZECH REPUBLIC COLLECTION

Summary: The aim of article is to introduce a specific type of limp binding. Some details of its typology, based on informations obtained from the survey of 125 books from the collections of the Department of Manuscripts and Rare Books of the National Library, will be summarized. The survey was carried out in the year 2012 and was focused exclusively on limp vellum bindings with reinforced back (Long and Link stitch bindings). A period of their origin can be roughly defined from the mid-14th century to the late 15th century. The purpose was a detailed knowledge of these bindings and eventual verification possibility of their use for the book conservation practice. Question was dealt with in my thesis. Its theoretical part is the main source of this text.

Keywords: Long and link stitch bindings, parchment (vellum), manuscript.

MgA. Karel Křenek (*1981)

Studium na Univerzitě Pardubice – Fakulta restaurování, bakalářského programu Restaurování papíru, knižní vazby a dokumentů a navazujícího magisterského programu Restaurování a konzervace děl písemné kultury. Absolvování pracovní stáže v restaurátorské dílně Státní univerzitní knihovny v německém Gottingenu. Od roku 2011 zaměstnán v Oddělení restaurování NKČR jako konzervátor a restaurátor historické knižní vazby.